

Черикбаева Н.Б.

ТЕРГӨӨ СӨЗДӨРҮНҮН ПАЙДА БОЛУУ СЕБЕПТЕРИ
(англис жана кыргыз тилдериндеги материалдарда)

Черикбаева Н.Б.

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ЭВФЕМИЗМОВ
(на материале английских и кыргызских языков)

N.B. Cherikbaeva

CAUSES OF BEGINNING OF EUPHEMISMS
(on the materials of English and Kyrgyz languages)

УДК 811.512.154:811.111

Автор макаласында бурмалоочу тергөө сөздөрүн топторго бөлүштүрүп, анын биринчи тобу – пайда болуу себептерин кыргыз жана англис тилдериндеги массалык маалымат каражаттарынан алынган мисалдардын негизинде чечмелеп берет. Ал эвфемизмдин башкы функциясы кепте адептүүлүктү камсыз кылуу же ачуу чындыкты жашыруу деген жыйынтыкка келет.

Негизги сөздөр: ишеним, адептүүлүк, жымсалдоо, одоно, физикалык кемчиликтер.

В статье автор классифицирует манипулятивные эвфемизмы и анализирует первую группу классификации – причины возникновения эвфемизмов. Приводит примеры из кыргызских и английских текстов в средствах массовой информации. Автор приходит к выводу, что основная функция эвфемизмов проявление вежливости в речи и сокрытие горькой правды.

Ключевые слова: суеверие, вежливость, скрывать истину, грубый, физические недостатки.

As the title implies the article describes the first group of classification of manipulative euphemisms – motives of appearance of euphemisms. It gives a detailed analysis of subgroups by examples taken from mass media texts of Kyrgyz and English languages. The author comes to the conclusion that the main function of euphemisms is to maintain politeness or to cover up the awful truth.

Key words: superstitions, politeness, hide the direct meaning, rude, physical defects.

Тергөө сөздөрү – коомчулук үчүн орой, осол кабыл алынып калган сөздөрдү жымсалдап, сылык-сыпаа айтуу. Мотивациялык жана лексика-семантикалык себептерге таянып, кыргыз жана англис тилдериндеги ММКдан алынган мисалдардын негизинде эвфемизмдерди алда канча системалуу жана ырааттуу топторго бөлүштүргөнбүз.

Ал эми бул макалабызда тергөө сөздөрүнүн биринчи чоң тобу – **пайда болуу себептерин**, анын ичинен ишенимдин жана адептүүлүктүн негизинде пайда болгон тергөө сөздөрүн чечмелеп бермекчибиз.

Тергөө сөздөрү үч себеп менен пайда болушу мүмкүн: а) ишеним (психологиялык); б) адептүүлүк; в) көркөм-эстетикалык мутаждык.

Ал эми өлдү сөзүнө байланыштуу тергөөлөр үч себеп-мотивдин негизинде тең пайда болот. Бул үчөө көбүнчө жуурулушкан түрдө кыймылга келет, таасир этет, айрым учурда кайсы бир мотиви үстөмдүк кылышы мүмкүн.

Өлдү сөзүн тике айтууда ал жамандык жакындарыбыздын башына келбесе экен деген ички (ишеним), табышмактуу коркунуч, зааркануу бар ошондуктан муну өлдү сөзүнүн тергелишинин психологиялык себеби катары карасак болот.

Төмөндөгү эки тилде келтирилген мисалдар эки тилдеги эки башка маалымат булактарынан алынганы менен, мааниси жагынан жана пайда болуу себептеринин бирдейлиги менен бир-бирине дал келет.

Заманыбыздын залкар таланты, ак таңдай төкмө акын, обончу, ырчы, таанымал дастанчы, КРнын Эл артисти Ашыраалы Айталиев да ушул жылы 81 жаш курагында кайтып келгис сапарга узады [3:9].

Announcing the death in a statement, the vice-president said: «It is with broken hearts that Hallie, Hunter, Ashley, Jill and I announce the passing of our husband, brother and son, Beau, after he battled brain cancer with the same integrity, courage and strength he demonstrated every day of his life» («Холли, Хантер, Эшли, Джилл жана мен, жүрөгүбүз тилинип, эң кымбат адамыбыздын келгис сапарга узаганын билдиребиз. Ал жашоосунун ар бир күнү мээ шишиги менен тайманбай, чыдамдуулук жана тырышчаактык менен күрөшүп келген» деп вице-президент билдирүү жасады [10].

Кайтып келгис сапарга узады тергөө сөзү бир чети массалык маалымат каражаттарынын бетинде жарыялангандыктан, т.а., ансыз дагы кайгыга батып турган туугандары бул макаланы окуганда көңүлү чөкпөсүн деген максатта, адептүүлүк себебинен улам колдонулду. Экинчиден, макала бул кайсы бир журналисттин же жазуучунун чеберчилик менен жазылган жеке чыгармасы болгондуктан, *өлдү* сөзү кандайдыр бир стилдик боёкчого ээ болуп, аны алмаштырган тергөө сөзү көркөм-эстетикалык себептен улам пайдаланылды.

Эки тилде тең өлүмгө байланыштуу тергөөлөрдүн айрымдары *узак сапарга, келгис жакка, жаны жаннатка кетет* деген мааниге ээ болуп, өлүү – бул трагедиялуу процесс эмес эле, диний көз карашта караганда, адамдар чын дүйнөгө, жыргал жашоого сапар алгандай сезим туудурат.

а) Тергөө сөздөрүнүн пайда болушунун биринчи себеби тотемизм, анимизм өңдүү диний

ишенимдер, ырым-жырымдар экенин бир катар кыргыз жана англис илимпоздору жогоруда белгилеп өтүшкөн. Жапайы жаныбарлардын аттарын тергөө аңчылыкта жүргөндө аң адамдын тилин түшүнүп, өздөрүнүн аттарын укса, качып кетет же алар аңчыларга кырсык кылып коюшу мүмкүн деген ишенимден улам келип чыккан. Мисалы: *арстанды – шер, кабылан; жолборсту – таргыл; аюуну – өтөгөн; карышкырды – ташкапкыр, улума, бөрү, көк жал, көк серек, аты жаман, ит-куш, оозу кара, кызыл кабак, көк кабак, куйруктуу, көктүн уулу, теңирдин уулу, токмок куйрук, пагамбардын ити, каракулак ж.б. каманды – кара кийик, кылкыйма же кыйма* деп тергөө.

The Striped One (tiger) that comes by night... (Ал түндө келген *таргыл бирөө ...*) [11].

Рёдыард Киплингдин Джунгли китебинен алынган бул мисалда *Striped One (таргыл бирөө)* жолборс жөнүндө кеп кылынып, дал эле кыргыз тилиндеги жаныбарлардын аттарын тергөө менен дал келип, бул тергөө сөзүнүн пайда болушунун себеби ишеним экенин дагы бир сыйра тастыктайт.

Англис тилинде жин-шайтанды кандайдыр бир сырткы күчтөрдөн корккондуктан кара жана карыган сөздөрү менен байланыштырып тергешкен: *black man (кара киши), black lad (кара жигит), black Sam (кара Сем), black spy (кара тыңчы), black gentleman (кара джентльмен), old Nick (картаң Ник), old dad (карыган ата), old chap (картаң бозой), old Roger (картаң Роджер), old smoker (картаң тамекичи) же old sooty (кара көө)*.

б) Эвфемизм баарынан мурда, өнүккөн коомдун адептүүлүк нормасынын жемиши. Адептүүлүк эвфемизмдерге:

1. Адамдардын көрүнүшүнө, __сыпатына байланыштуу тергөөлөр;
2. Боюнда бар аялдарды тергөө;
3. Төрөткө байланыштуу тергөөлөр;
4. Акыл жана физикалык кемчиликтерди атоо;

1. Адамдардын көрүнүшүнө, сыпатына байланыштуу тергөөлөр. Кайсы тилде, кайсы коомдо болбосун адамдын толуктугу, өзгөчө айымдарды ыңгайсыз абалда калтырат. Ошондон улам ашыкча салмакты билдирген *семиз* сөзүн *толук, толмоч, болук, эткел, ашыкча салмактуу* тергөө сөздөрү менен берилет. М: *Ошону менен катар көпчүлүк арыктайм дегендер жыл ичинде кайрадан толуп кетишкен* [4].

Англис тилинде *fat (семиз)* сөзү *overweight (салмагы ашып кеткен), big (чоң), fluffy (көпшөк), full-figured (толук мүчөлүү), portly (толук), heavy-set (оор формалуу), oversized (ашыкча көлөмдүү), king-sized (алп), plump (толук)* эвфемизмдери менен алмаштырылат. М: *Remember that these are equipped for full-figured women, comprising of apple or pear and fabrics used are chosen to brew a slim silhouette* (Эсинерде болсун, булар алма же алмурут кейиптенген толук айымдар үчүн жасалып, кездемелер келишимдүү келбет берүү үчүн тандалган) [9].

Ал эми кичинекей балдарга жана наристелерге эзелтеден бери аяр мамиле кылынып келгендиктен,

алар күчтүү айтылган сөздү, көздү көтөрө албайт деген ишенимде *ашык салмактагы* деп аташат. М: *Бишкектеги №2 төрөт үйүндө 30 жаштагы аял 6 килограммдан ашык салмактагы баласын төрөдү* [5].

Англис тилиндеги мисал кыргыз тилиндеги балдарга карата айтылган *семиз* сөзүнүн тергөө сөзү менен дал келет. М: *The World Heart Federation says more than three hundred million adults and twenty two million children under the age of five are severely overweight* (Дүйнөлүк жүрөк оорулар федерациясынын айтуусу боюнча үч жүз миллиондон ашык өспүрүмдөрдүн жана жыйырма эки миллиондон ашык беш жашка чейинки балдардын салмагы чегинен ашып кеткен) [8].

2. Боюнда бар аялдарды тергөө. Академик К.К.Юдахиндин орусча-кыргызча сөздүгүндө *бооз катын* дегендин ордуна *боюнда бар аял* деп алмаштырыларына мисал келтирген. Аял өзү табиятынан назик, сезимтал болгондуктан, кош бойлуу кезинде да өзүнө аяр мамилени талап кылат жана ага карата адептүүлүк себептерден улам *кош бойлуу, кош кабат, жүктүү* тергөө сөздөрү колдонулат. М: *Кош бойлуу убакта айымдар туура тамактанууга көбүрөөк маани берүүсү керек; Соо жүргөндө жакшы да, кош кабат калганда жолуңа түш дейт белем* [2:208].

Англис тилинде *pregnant* (боюнда бар) сөзүнүн ордуна төмөндөгүдөй тергөө сөздөрү колдонулат: *expect a baby* (наристе күтүү), *expectant mother* (наристе күтүүдөгү эне), *be in a delicate state of health* (ден соолугунун аярлуу маалы), *change in condition* (абалдын өзгөрүшү), *interesting condition / state / situation* (кызыктуу абалда болуу), *knock up* (капыстан кош бойлуу болуп калуу). Төмөнкү англис тилинен алынган мисал эвфемиздердин колдонулушу кыргыз тилине дал келет. М: *Janet wasn't so sure this was a good suggestion, as she felt that it might be dishonest of her to not let her employers know about the change in her condition.* (Женет абалынын өзгөрүлүшү жөнүндө жетекчилерине билдирбей коюу туура эмес болуп каларын сезди) [8].

3. Төрөткө байланыштуу тергөөлөр. Төрөткө байланыштуу тергөөлөргө төмөндөгүлөр кирет: *көз жаруу, эки колун бооруна алуу, боюнан бошонуу, жарыкка алып келүү* ж.б. М: *Айпери Кубик кызы 5-августта көз жарып, тун наристесин жарыкка алып келди* [6].

Англис тилинде *to bare a child* (төрөө) ордуна *to give birth to a child* (ымыркайга өмүр берүү) тергөө сөзү колдонулат. М: *Medics are concerned she is just too weak to give birth to a healthy child* (Дарыгерлер анын толук кандуу бала төрөшү үчүн абдан алсыз экендиги жөнүндө кабатыр болуп жатышты) [7].

4. Адамдардын акыл жана физикалык жактан кемчиликтерин атоо. Кайсы бир

себептерден улам, кырсыктан улам, же катуу оорудан кийин, же тубаса майып болуп төрөлгөн эмгекке жарамсыз майып адамдар коомчулугубузда *инвалиддер* деп аталышат. Бул сөз уккан адамдарда кандайдыр бир боор ооруткан аёо сезимди пайда кылат. Алар коомдун аялуу катмары болгондуктан, *инвалид* деп атоо алар үчүн одоно жана коомдон бөлүнүп калган адамдардай кемсинүүнү пайда кылат. Ошондуктан *инвалид* же *мунжу, майып* сөзүнүн ордуна *мүмкүнчүлүгү чектелген* тергөө сөзү пайдаланылат.

Ушул тапта АКШнын жарандарын зарыктырган мүмкүнчүлүгү чектелген 65 бала Бишкек жана Токмок шаарындагы балдар үйүндө тарбияланып жатат [1].

Инвалид кыргыз тилинде кандай одоно угулса, англис тилинде да ал *invalid* (инвалид) же *crippled* (мунжу) жагымсыз угулгандыктан, аларды *physically challenged* (дене мүчөсү жабыркаган), *not active enough for good health* (ден соолугу жакшы эмес) тергөө сөздөрү менен алмаштырганга туура келет. М: *Here is the list of physically challenged athletes who have participated in the Summer Olympic Games* (Бул жайкы олимпиядалык оюндарга катышкан мүмкүнчүлүгү чектелген атлеттердин тизмеси) [12].

Жыйынтыктап айтканда, коомдун өнүгүшү менен адамдардын аң-сезиминде, адеп-ахлагында да өзгөрүштөр, алга жылуулар болуп турду, алгач адамдарда өлүмдөн, оорудан коркуу сезими күчтүү болсо, бара-бара өлгөндөрдү, ооруларды жана анын жакындарын аёо сезими көрүнүктүү орунга чыкты, муну менен катар айрым бир сөздөрдү тикедентике белгилөө чөйрө тарабынан орой, осол кабыл алына баштагандыгы өбөлгө түзгөндүгүн белгилейбиз. Кырдаал-шартка, каармандардын психологиялык ал-абалына ж.б. жагдайларга байланыштуу одоно сөздүн тике өзү колдонула берерин, демек, тергебей колдонуу психологиялык, эстетикалык муктаждыктар менен шартталарын көрсөтөт. Ошентип эвфемизмдин башкы функциясы кебибизде адептүүлүктү камсыз кылуу экендигин атайы баса белгилейбиз.

Адабияттар:

1. Азаттык Үналгысы, 23.09. 2015
2. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы / Түз. А.Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2009 Т.2.: Повесттер, аңгемелер – 431 б.
3. Алиби, 23.12.08 - 9-б.
4. Ден-соолук, октябрь 2011
5. Көк асаба, №01. 21.01.2015
6. Супер Инфо, №666, 07.08.2015.
7. CNN.com
8. Health report-World Heart Day by Cynthia Kirk Broadcast: 29.09.2004
9. <http://samyla.moyblog>
10. <http://www.bbc.com/news/world-us-canada-32949891>
11. Kipling Rudyard, The Jungle Book, 1894
12. m.sportskeeda.com

Рецензент: к.пед.н., профессор Байсабаев Б.А.